

İdeya və məfkurə, ədəbiyyat və ideologiya mütəfəkkiri (Yaşar Qarayev Əli bəy Hüseynzadə haqqında)

Əlizadə Əsgərli

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Annotasiya. Bu il ideya və məfkurə, ədəbiyyat və ideologiya mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadənin 140 illik yubileyidir. AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor Yaşar Qarayev Əli bəy Hüseynzadə haqqında mətləbdən-mətləbə çox fikir söyləyib, haqqında 3 analitik məqalə yazıb: “Əli bəy Hüseynzadənin irsi və varisləri”, “Şərqi və Əli bəy Hüseynzadənin dörd dastanında türk” və “Kökünə və bütövlüyünə bağlanan yaddaş – Əli bəy Hüseynzadə”. Sonuncu məqalə əvvəlkilərin təkmilləşdirilmiş şəkli. Yaşar Qarayev Əli bəy Hüseynzadəni bütün türk qövmlərində milli özünüdərkin və istiqlal düşüncəsinin rəssamı və memarı adlandırır.

Ə.Hüseynzadə türk, türklük, onun adı, dili, tarixi və coğrafiyasına aid nəzəri-metodoloji fikirlər söyləyib. Bu baxımdan Yaşar Qarayev Azərbaycanın ilk linqvistik və tarixi-coğrafi xəritəsini Cəlil Məmmədquluzadəyə, türkün linqvistik və tarixi-coğrafi xəritəsini isə Əli bəy Hüseynzadəyə aid edib. “Türkçülüynün babası” olan Ə.Hüseynzadənin şah əsəri (“Şahnaməsi” – Y.Q.) “Siyasəti-fürusət” olub. Kitabı nəşrə f.ü.f.d. Ofelya Bayramlı hazırlayıb. Y.Qarayev kitab haqqında məqaləsini 1996-cı ildə yazıb. Ə.Hüseynzadənin dörd kitabında türkün və türklüyün dastanı tarixi və coğrafiyası, kökləri və qaynaqları ilə göstərilib. Y.Qarayev “Qərbin iki dastanında türk” əsərini tarixi-siyasi simvolla yazılmış əsər adlandırır. Əli bəy Hüseynzadə ünvanı, tərcümeyi-hal islamın yaddaşına, türklüyün tarixinə çevrilən ömürdür.

Məqalədə Y.Qarayevin nəzəri-ideoloji fikir və düşüncələrinin məfkurəsi, onun ideya-məzmunu və qismən bədii (obrazlı) xüsusiyyətləri aydınlaşdırılıb.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, ideologiya, “Siyasəti-fürusət”, Yaşar Qarayev

Məqalə tarixəsi: göndərilib –12.04.2024; qəbul edilib – 25.04.2024

Thinker of ideas and concept, literature and ideology (Yashar Garayev about Ali bey Huseynzadeh)

Alizade Asgarli

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Abstract. This year is the 140th anniversary of Ali Bey Huseynzade, the thinker of ideas, concepts, literature, and ideology. Yashar Garayev, the Corresponding member of ANAS, Honored Scientist, and professor, has expressed many opinions about Ali Bey Huseynzade and has written three analytical articles about him: “Ali Bey Huseynzade’s Heritage and Heirs”, “A Turk in Four Epics of

the East and Ali Bey Huseynzade” and “Ali Bey Huseynzade – Memory Connected to its Roots and Integrity.” The last article is an improved version of the previous ones. Yashar Garayev called Ali Bey Huseynzade the artist and architect of national self-awareness and the independence movement among all Turkish peoples. A.Huseynzadeh expressed theoretical-methodological ideas about Turks, Turkism, its name, language, history, and geography. In this regard, Yashar Garayev attributed the first linguistic and historical-geographical map of Azerbaijan to Jalil Mammadguluzadeh, and the linguistic and historical-geographical map of Turks to Ali Bey Huseynzadeh. “Siyasati-firusat” was the masterpiece (referred to as the “Shahname” by Y.G.) of A.Huseynzadeh, the “Grandfather of Turkism”. The book was prepared for publication by Ph.D. Ofelya Bayramli. Y.Garayev wrote his article about the book in 1996. In the four books of A.Huseynzade, the epic, history, geography, roots, and sources of the Turk and Turkism are explored. Y.Garayev called the work “Turk in Two Epics of the West” a piece written with historical and political symbols. The address and biography of Ali Bey Huseynzade reflect a life that became the memory of Islam and the history of Turkism. In the article, the concept of Y. Garayev's theoretical-ideological opinions and thoughts, their idea-content, and partially artistic (pictorial) features are clarified.

Keywords: Ali Bey Huseynzade, ideology, “Siyasati-firusat”, Yashar Garayev

Article history: received – 12.04.2024; accepted – 25.04.2024

Giriş / Introduction

Bu il Əli bəy Hüseynzadənin 140 illiyi, gələn il Yaşar Qarayevin 90 illiyidir. Biri türkçülüyn ideoloqu, o biri ədəbiyyatşünaslığın filosofu. Lakin hər ikisi mütəfəkkir, parlaq idrak və zəka sahibləri...

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi Yaşar Qarayev Əli bəy Hüseynzadə haqqında mətləbdən-mətləbə çox fikir söyləyib, haqqında isə 3 analitik məqalə yazıb: “Əli bəy Hüseynzadənin irsi və varisləri”, “Şərqi və Əli bəy Hüseynzadənin dörd dastanında türk” və “Kökünə və bütövlüyünə bağlanan yaddaş – Əli bəy Hüseynzadə”. Əslində sonuncu məqalə əvvəlkilərin təkmilləşdirilmiş şəkli dir.

Əsas hissə / Main part

Yaşar Qarayev “Əli bəy Hüseynzadənin irsi və varisləri” məqaləsində ədəbiyyat və ideologiya, ideya və məfkurə mütəfəkkirini yalnız Azərbaycanda yox, bütün *türklük miqyasında* qövmin özünüdərk və *istiqlal düşüncəsinin* rəssamı və memarı hesab edib. Bildirir ki, nəinki Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Ziya Göyalt, hətta Mustafa Kamal Atatürk Əli bəy Hüseynzadədən başlayıb. Ə.Hüseynzadə ideya-fəlsəfi görüşlərində mədəniyyətimizin, ümumən bəşəri sivilizasiyaların elm, sənət, fəlsəfə, sosiologiya... sahələrini birləşdirib. Ə.Hüseynzadə əvvəl “*Tərəqqi*”, sonra “*Turan*” deyib. “*Turan*” dedikdə Əli bəy hüdudsuz türk məmləkətlərini, türkün ortağ Vətəni nəzərdə tutub. “Bu Vətənin ərazisi – *vahid islam olub, vahid türk kultürü, dili və mənəviyyəti*” [8, s.283] olub.

Ə.Hüseynzadə Qərb və Şərq münasibətlərində aydın bir fikir irəli sürüb. O, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası” əsərində yazır: “Biz avropalıların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, ülm və maariflərinə, kəşfiyyat və ixtiralarına müraciət etmək istiyoruz, özlərinə deyil! Biz istəriz ki, islam ölkəsinə onların beyinləri, dimaqları girsin, boğazları, mədələri girməsin! Biz istəriz

ki, ölkəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın” [8, s.284]. Bu mənada Y.Qarayev sorğulayıb: “Əli bəy kimdir və onun “türk” anlamı nələrdən ibarətdir?”

Ə.Hüseynzadə *türk, türklük*, onun *adı, dili, tarixi və coğrafiyasına* aid nəzəri-metodoloji fikirlər söyləyib (“Məktubi-məxsusi” yazısı). Bu baxımdan Yaşar Qarayev *Azərbaycanın ilk linqvistik və tarixi-coğrafi xəritəsini* Cəlil Məmmədquluzadəyə, *türkün linqvistik və tarixi-coğrafi xəritəsini* isə Əli bəy Hüseynzadəyə aid edib. Ə.Hüseynzadənin “*Qərb-Şərq sintezi*”ində türklük Qərbdən və Şərqdən nə alıb, *dünyaya nə verib* sualı cavablandırılıb.

Yaşar Qarayev Ə.Hüseynzadədə *Rusiyaya münasibətində* Tolstoyçuluq, Dostoyevskiçilik, Çexovçuluq, Buninçilik görüb, Tolstoyu Firdovsi, Sənai və Sədi ilə bir kontekstdə təhlil edib. Y.Qarayevə görə, Ə.Hüseynzadənin şah əsəri “*Siyasəti-fürusət*”, ən böyük kitabı isə “*Füyuzat*”dır.

Əli bəy “*Məcnun və Leylayi-İslam*”da [4] qeyd edib ki, dinin, islamın iqtisadi-siyasi şəraitdə həqiqi vəziyyəti əsarətə mübtəladır. Nicat isə “məhəbbət”dədir. Nicat İdeala (*yəni istiqlalda, müstəqillikdə*) və gözəlliyə əbədi meyildədir. “Həyatı idealsız absurd, mənəvi, əxlaqi dəyər və sərvətdən məhrum kaos, yerüstü iblis səltənəti sayan bəzi qaranlıq, işıqsız modern Qərb fəlsəfəsindən Əli bəyi ayırıb, Şərqlə, klassik Şərq ontoloji dəyərləri ilə birləşdirən körpü də bu nöqtədə idi!..” [8, s.288] – deyə Y.Qarayev bildirib. Bildirib ki, Füzuli, Mövlana, Dostoyevski dünyanın xilasını *gözəlliklə*, Əli bəy isə *məhəbbətlə* bağlı izah edib: “Nicat məhəbbətdədir” [1, s.4]. Şair-filosof “şərri-iblisi yox, xeyir və məhəbbət mələyini dilə gətirmişdir” [1, s.5]. Alim tutarlı sitat verib: “İsa və Məhəmmədin arzu və tələb etdikləri bu məhəbbəti nə ilə və nə vasitə ilə təmin etmək olur?.. O vasitəni bəşəriyyət kəşf edə bilmişmidir? Şübhəsiz, etmişdir. O nədir?... *Hürriyyət və adaləti-kamilə!*..

Ədl olursa, *hürriyyət* də olur. *Hürriyyət* olursa, *məhəbbət* və *müvəddət* olur. Həzrət İsanın da, həzrət Məhəmmədin də şəx və qanunları bu həqiqətə müncərdir” [8, s.289].

Əli bəy Hüseynzadəyə görə, inqilablar və əksinqilablar, iki dünya müharibəsi, totalitar rejimlər, ölüm düşərgələri, konslagerlər – hamısı “hələ yeni başlayan əsrin qanla qızaran dan yerində gördüyü və əvvəldən xəbər verdiyi “qırmızı qaranlıqlar”dan doğdu” [8, s.290]. Əql, məhəbbət və şəfqət isə sönüb, əriyib getdi. Ölüm və zor Şərqi (Əli bəy, Qandi, Tolstoy) *məhəbbət və nicatından* yox, Avropanın (Hegel, Marks, Nitsşe) “vulqar və nihilist “*elmindən*” – “təzad və mübarizə”, “sinif və tərəqqi” təlimindən doğdu” [8, s.289].

Ədib inqilabı – “*qırmızı qaranlıq*”, ağıl və zəkani – ondan yayılan nuru isə “*yaşıl işıqlar*” adlandırıb. Ədib *Turanı yaşıl işıqda* görmək istəyib. “Pantürkizm”, “panislamizm” uydurmaq yox, *mədəniyyəti, elm və incəsənəti* – bədii-estetik, mənəvi məkanda görmək, ona nail olmaq vacibliyində istəyib və görüb.

Əli bəyə görə, tarix təcrübə dərslərini Şərqdə keçib, sosial-siyasi poliqon axtarıb, Azərbaycan üstündə dayanıb. Çünki qlobal geopolitik mənafeələr həmişə burada qovuşub. Y.Qarayev: “Hər halda, belə təcrübələr üçün “xammala, qurbana və çıxdaşa hamıdan əvvəl, həmişə bizim xalq çevrilir”, – deyə yazıb [8, s.290].

Y.Qarayev ədibin “*Azərbaycanda düşüdüklərim*” məqaləsindən [2] də bir fikir misal çəkib. Bu fikrə görə, üç mühüm cərəyan, yəni *imperializm, nasionalizm, sosializm* cərəyanları ən fəci fəaliyyəti Kafkasiyada, xüsusən Azərbaycanda göstərüb, “oradakı türk qardaşlarımız bütün bu müxtəlif yaxıcı, yıxıcı, əzici cərəyanların altında sərsəmlədi, nə yapacağını şaşırıdı, mühakiməsini qeyb etdi. Osmanlı türkü imdadına yetişməsə idi, məhv olub gedəcəkdə. Fəqət onun məhv olması ilə Anadolu da təhlükəyə düşəcəkdə” [2]. Sonra misal çəkib ki, deyirlər dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar. Və davam edib: “Xeyr, tarixin elə anları vardır ki, dağ dağa qovuşur, bu gün Erciyəz dağı Qaf dağına qovuşuyor və qovuşduqca yüksəliyor” [8, s.291].

“*Türkçülüğün babası*” olan Ə.Hüseynzadənin şah əsəri (“Şahnaməsi” – Y.Q.) “*Siyasəti-fürusət*”dir. Y.Qarayev bu məqaləni “*Siyasəti-fürusət*”in 90 illiyi ərəfəsində, yəni 1998-ci ildə yox,

1996-cı ildə yazıb. Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əməkdaşı Ofelya Bayramlı bu əsəri kitab halında çap etdirib [6].

Y.Qarayev bu kitabın oxşarı kimi “*Qutadqu-bilik*”i göstərib, hesab edib ki, XI əsrdə Şərqdə ədəbiyyat “*xoşbəxtlik və siyasət*” biliyini xalqa öyrədir. “*Siyasəti-fürusət*” isə – bu sahədə son səhifədir. Y.Qarayev yazır: “Hər iki kitab başqa bir baxımdan da səsləşir: “*Qutadqu-bilik*” türk xalqlarının tarixində hələ atlı (köçəri) həyat” tərzü dövrünün abidəsi idi. “*Siyasəti-fürusət*”də də məcazi – şərti mövzu və əsas metodlar – “*at*” və “*atlı*” obrazları olmuşdur. Dünyada son böyük köçəri xalq türklərdir və onların çoxəsrlik “*atlı*” (azad, sərbəst, qanadlı) həyat tərzinə və ənənəsinə qarşı çevrilmiş ən müasir, çağdaş “*quyruq və at siyasətinə*” Əli bəy biganə qala bilməzdi” [8, s.292].

Hadisələr geniş *tarixi və coğrafi* məkanları əhatə edib, lakin hamısı Cənubi Azərbaycanla kəşifib. O zamanın hadisələri milli hərəkət, milli inqilab, “Şərq hadisələri” olub. Əli bəy Hüseynzadə o zaman “rus şapkalı”, “çinovnik epoetli”, müsəlman təxəllüslü vulqar bolşevikə yox, Səttarxana inanıb. “Əli bəy Qafqaz xalqlarına münasibətdə qədim fars mədəniyyətini İrənin şahpərəst, şovinizist hakim ideologiyasından fərqləndirmişdir. Rus demokratik ədəbi-ictimai fikrini hərbi-bürokratik rus çar üsul-idarəsindən və müstəmləkəçi rus-çar şüurundan fərqləndirmişdir. Alim mənalandırmışdır ki, “Kəmalüddövlənin, İbrahim bəyin məşhur səyahətnamələrindən sonra “*Siyasəti-fürusət*” əsrin əvvəlinin növbəti böyük bədii-fəlsəfi traktatı və növbəti böyük “*Ölülər*”i idi” [8, s.292].

Alim *ölülər xəttini* həssaslıqla müşahidə edib: “Maaday Kara” dastanındakı Maadayın ölülər dünyasına səyahəti, Dantenin “Cəhənnəm”ini, Qoqolun “Ölü canlar”ını, qədim Misirin “Ölülər kitabı”nı.

Y.Qarayev əsəri modernist nəsrin ilk maraqlı nümunəsi kimi dəyərləndirib, “bir neçə süjet xəttinin kontrapunkt axarı əsərin məhz modernist arxitektonikasını yaradır. Simvolların polifoniya sistemi assosiativ planı gücləndirir. Ümumiyyətlə, modernist simvol əsərdəki *alokizmi* (şərtiliyi) hazırlayır və şərtləndirir” [8, s.293].

Ədəbiyyatşünas-alimə görə, Ə.Hüseynzadənin obraz və ideyaya baxışı genişdir, “*at quyruğunu kəsmək*” simvolizəsinin Qərb və Şərq yozumları vardır ki, o, Qərb üçün *o dünyaya düşmək* mifik ənənəsinin, Şərq üçün *ölülərin at belində o dünyaya köçünün* qədim hind təsəvvürlərinin təcəssümüdür. Ə.Hüseynzadə yalnız obrazla yox, üslubla da “düşünüb”, “ideya təzadları, fəlsəfi kontrastlar bu üslubu “kəskinləşdirib”, onun üçün səciyyəvi olub [8, s.293].

Əli bəyin təsvir etdiyi “axirətin” sakinləri XIX əsrin ölüləri və əməlləri hesab edilib, yazığını “hər şeyin zətı, əsli, hətta ölülərin də soy şəcərəsi, soyadı, soykökü” maraqlandırır, bunlar isə ona müasirlik üçün, bu günü görmək üçün vacib olub. Əli bəy aydınlaşdırıb ki, imperiyalar da hələ “*öz quyruğunu*” Qafqazdan çəkməyib, onun quyruğu rolunda erməni şovinizmi çıxış etməkdədir.

Y.Qarayev XX əsrin bədii-fəlsəfi və publisist fikrindəki obrazları belə sıralayıb: “*dəlilər*”, “*artıqlar*”, “*xırdalar*”, “*ölülər*” və “*quyruqlar*”... “Füyuzat”da və “Molla Nəsrəddin”də görünən mənzərə...

Şərqə və türkə qarşı “*quyruq siyasəti*” davam edir... “Atı quyruğu ilə birlikdə” dəyişmək lazımdır” [8, s.293]. Y.Qarayev tezisləşdirib ki, “XX əsrin *milli vəhdət idealını* Şəhriyardan əvvəl Əli bəy ifadə və təsdiq etmişdir...” [8, s.294]

Y.Qarayevin *İstibdadın tənqidi* ilə bağlı *sualı* da olub: “...Əli bəyin Sabirdən və Mirzə Cəlildən fərqi nə idi? Axundovdan və Talıbovdan o, nədə irəli gedirdi?”

Cavab: Problemə fəlsəfi-nəzəri baxış dərinidir. İslam birliyi, türk bütövlüyü mənasında məsuliyyət, cavabdehlik şüuru, tarixi-milləti mentalitetin elmi, nəzəri, fəlsəfi hüdudlara qaldırılması, milli tale və tarixi müsibətlər üçün babaların günahı, əcdadların səhvi də eyni ittihamın təhlil hədəfidir. Nəsrullahlar, Fətəli şahlar və s. “Ən qədim, əsatiri Pişdadyan sülaləsindən, onun ilk hökmdarı Kəyumərsdən XX əsrə, Qacar sülaləsinə qədər...” [8, s.296]

Y.Qarayev izah edir ki, “əvvəlki səyahətnamələrdən fərqli olaraq, burada səyahət, əsasən coğrafi məkanda yox, ...tarixi ərəzidə davam edir... Azadlığa aparan hər yoxuşda Puruşkeviç Azərbaycanla, Şərqlə, İranla qarşılaşır...” [8, s.297].

Y.Qarayevə görə, “*Siyasəti-fürusət*” sosial, tarixi “səyahətnamələrin” sənətkarlıq təcrübəsini özündə birləşdirib: “O, tək klassik siyasi parodiya, fəlsəfi kinayə və həcv, publisist pamflet deyildir, həm də obrazlı təxəyyül, sənədli bədii düşüncə məhsulu olan nəsr əsəridir, fəlsəfi, publisist povest-traktatdır” [8, s.297].

Öyüdü-nəsihəti də bu olub ki, “bu povesti Turanın və İranın, Yaxın və Uzaq islam Şərfinin bütün nəsilləri bir dərslük kitabı, etiraf, tövbə və yaddaş qamusu, qeyri-rəsmi ana yasa kimi oxumalıdır” [8, s.297].

Türkün tarixində hər zaman *qılinc* tarixi və çağdaş yaddaşa endirilib. Əli bəyin irsi, – Y.Qarayev belə yazır, – 1905-1918-ci illərin türk milli qırğınları və genosidinin analitik təhlillərində formalaşmış. Bu irsi öyrənmək isə “Vətənimizdə gedən müasir müharibənin də psixologiyasını, ideya qaynaqlarını və tarixi köklərini öyrənmək deməkdir” [8, s.299].

Bu irsdə həm düşmənin gücü, həm də bizim ona qarşı olan müqavimətimizdə milli-siyasi ənənəmizin gücsüzlüyü görünüb. Əli bəy Hüseynzadə bizi tarixi dərslərdən ibrət almağa çağırır.

Görkəmli ədib erməni məkrli və hiylələrindən, bu fonda ittihad və tərəqqimizdən danışır, hesab edib ki, ittifaqımızda da, nifaqımızda da təhlükə yozacaqlar; ittifaq olsa, “panislamizm” deyəcək, mitinq, məclis və qəzetlərdəki ittifaqa böhtan atacaqlar. Onları nə ilə “məmnun” etmək olar: “Ya boynumuza bir zənciri-əsarət salmalı, yaxud məhv və nabud olmalı, vəssalam!..” [8, s.308]

Azadlıq və istiqlal ideologiyamıza vulqar nasionalist məzmun vermək də o vaxtın “hədiyyəsidir”. Bu baxımdan Ə.Hüseynzadə “*Panislamizm məsələsi və ermənilər*” [5] məqaləsində bildirib ki, “ermənilər və onlara havadar xristian qüvvələr islama və türklüyə qarşı eyni siyasətdən bu gün də eynilə istifadə edirlər” [8, s.311].

Böyük ideoloq o zamandan etibarən türklüyü tarixi sınaqlara hazırlayıb, bu baxımdan “Füyuzat”ın tutduğu yolu türklük, müsəlmanlıq və avropalılıq yolu kimi müəyyənləşdirib.

Həşiyə: Əli bəy Hüseynzadənin “Füyuzat” jurnalından yığılmış məqalələri “*Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar*” [3] adı ilə çap edilib. Bu kitab tərtibçi, fəlsəfə doktoru Ofelya Bayramlının böyük əməyinin nəticəsi olub fədakar vətəndaşlıq xidmətidir.

Ə.Hüseynzadənin dörd kitabında, dörd dastanında *türkün və türklüyün dastanı* tarixi və coğrafiyası, kökləri və qaynaqları ilə göstərilib. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayev “*Şərfin və Əli bəy Hüseynzadənin dörd dastanında türk*” məqaləsində yazır: “Türkün “*ata yurd*” məkanı Orta Asiya, Ortaq Asiya – bəşər tarixində ortadan çox, əvvəlki dövrün beşik materiki, ana qitəsi olmuşdur. Eradan əvvəl 10 min ili Asiyadan qopub tarixə qovuşmuşdur. Düz on min il təbiət kimi tarixin 8 dan yeri hər dəfə burada qızarmış, əqli, mədəni, etnik enerji (*türklük*) dünyaya seysmik mərkəzdən – Asiyadan yayılmışdır” [8, s.315].

Alimə görə, etnik enerji “*ana yurddan*” dünyaya yayılıb: “Orta Asiya və Sibir türkləri Altaydan Balkanlara dağılır. Həm də fərqləndirir ki, “islamdan əvvəlki türk dünyasının ucqar Qərbi-Şumerlər və onun dəyişməyən, əbədi yaxın Şərqi – Ceyhun və Seyhun dairəsi yeni türk coğrafiyasını yaradır” [8, s.315].

“*Yeni era*” Qüdsə yox, Məkkə ilə başlanıb: İsanın doğulduğu günlə yox, Məhəmmədin (s.ə.s.) Məkkədən Mədinəyə hicrəti ilə başlanıb: *622-ci ildə*. Bu yeni era özünü həm “Turan”, həm də “İran” mənasında bərabər göstərib. Elə *vahid etnik məkanı* hər ikisində türklər bərqərar ediblər.

Növbəti erada, *III min ildə*, XXI əsrdə müstəqil Türkiyə Cümhuriyyəti ilə eyni müstəvidə *beş* “*bağimsız türk səltənəti*, onların geosiyasi durumu, insan gücü, iqtisadi ehtiyatı və kultür sərvətləri” [8, s.315] *türkü* yenidən meydana gətirib və iradəsini dünyaya diqtə etdirib.

Ümdə vəzifə bu olub: mövcud *türk humanitar ənənəsini* və *irsini tam məzmununda səfərbər etmək*. “Azərbaycanda və dünyada türkologiyanın (“*Türkiyənin*”) qlobal və strateji vəzifələri

səviyyəsində çağdaş elmi-tipoloji bünövrənin bərqərar olması indiki siyasi, ideoloji və sosial gerçəkliyin milli-humanitar fikir qarşısında irəli sürdüyü aktual və vacib bir məsələ” [8, s.316] olub. Bunu isə planet miqyasında, islam və türk kontekstində iqtisadi, sosial və elmi-mədəni inkişafın perspektivlərini araşdırma zəruri edib. Alim bu zərurətdə Azərbaycanın yerini xüsusi görüb: 7 türk dövləti, 16 müxtəlif ölkə, türk soyunun 200 milyonluq sayı, demoqrafik landşaftda avanqard missiya həmişə Azərbaycanın öhdəsinə düşüb, – deyə professor Yaşar Qarayev bildirib.

Alim hesab edir ki, belə bir *elmi-türkoloji təməlin* əsası (*ortaq türk mədəni arealı, ortaq türk etnik tarixi, ortaq latın yazıları, ədəbi dili və ideyaları*) 1926-cı ildə Şərqi xalqlarının Bakıda keçirilən *I Türkoloji Qurultayında* qoyulub. Belə bir təməl M.F.Axundzadə, İ.Qaspıralı, Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadənin nəzəri-əməli irsi, “*Qərbin iki dastanında türk*” risaləsi ilə hazırlanıb. “Türklüyün bütövlüyünü dil və kültür məkanında qorumağa ömür sərf edən, onu bir fəlsəfə, məfkurə, metodologiya kimi əsaslandıran böyük öndərlərdən biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur” [8, s.317].

Əli bəy – böyük ideoloq türklüyü hələ o vaxtdan qarşıdakı tarixi sınaqlara hazırlayıb. Alim hesab edirdi ki, *türk milli-tarixi şüuru* tarixən bu yöndə – “Füyuzat”ın tutduğu yolda türklük, müsəlmanlıq və avropalılıq olub. Bir müddəə da irəli sürüb ki, əslində, *Əli bəy Hüseynzadə türkcülüyün və azərbaycançılığın ideoloqudur*. Çox müdrikcəsinə, hikmətlə yazıb ki, demoqrafik istilah kimi “*tatar*”, “*müsəlman*”, “*Qafqaz tatarları*”, “*osmanlılar*” kəlməsi “*azəri*”, “*türk*” şəklində “Füyuzatda”kı yazılardan sonra konkretləşib. “Bir istilah kimi “*türklük*”, bir hərəkət kimi “*türkcülük*” Əli bəyin adı ilə bağlıdır [8, s.318]. “Füzuli türk dilini, “Füyuzat” isə milli bir anlam, vahid demoqrafik məxrəc, ortaq soykökü mənasında “türk” adını sabitləşdirmişdir” [8, s.318]. O, “Füyuzat”la bağlı bir kəlməni də nişan verib: “*Turan*” *şeyri və imzasını*.

Y.Qarayevə görə, müasirləşməyin, avropalaşmağın düsturu islam və türk dünyasında istiqlal ideologiyasını başlayan Mirzə Fətəli Axundzadəyə məxsusdur. Bu *ilk dövr* – məişətdə, güzəranda, dövlətçilikdə köləliyin dərki mərhələsi olub. Böhrana səbəb mədəni gerilik, çıxış yolu isə – maarifçilik və qərbçilik olub. Böyük mütəfəkkir Azərbaycanı, türk dünyasını Şərqdən uzaqlaşmamaq şərti ilə Avropaya yaxınlaşmağa çağırıb.

Düstura *ikinci*, sonra *üçüncü vahidi* əlavə edənlər – İsmayıl bəy Qaspıralı, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Ziya Göyaltı olublar. Bu sahədə “Füyuzat” xüsusi yer tutur.

Y. Qarayev Ə.Hüseynzadənin göstərdiyi çıxış yollarını modullaşdırıb: “Bütün türklər arasında ittihad və tərəqqi – “Fikirdə, dildə, əməldə birlik”, “Ümumtürk ədəbi dili”, “Vahid əlifba və imla”, “Hər kəsin özünü bütövün bir hissəsi kimi tanıması”, əməli, coğrafi, tarixi sərhədlərin açılması “*Mənəvi Turanın*” – “Füyuzatın” öz səhifələri olub. Bütün bölgənin türk klassiklərinə burada geniş yer verilib – Mahmud Əkrəm Rəcəzadə, İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Əbdülhəq Hamid, Müəllim Naci, Əbu Ziya Tofiq, Xalid Ziya Üşşaqzadə, Murad bəy və s. “Osmanlı aydınları Əhməd Kamal, Müdhəd Paşazadə, tatar yazarı Həsən Səbri Ayvazov daimi, fəal redaksiya əməkdaşları idi: Osmanlı teatri, qazax lirikası, qırğız eposu, İran epik ənənəsi diqqət mərkəzində idi” [8, s.321].

Ə.Hüseynzadə mənəvi özgürlükdə, dildə – birlik və bütövlük görürdü. Y.Qarayev türkcü ideoloqun “Qərbin iki dastanında türk” traktatı, “Siyasəti-fürusət”, “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı kitablarını həm də bu baxımdan qiymətləndirib ki, bunlarda *idrak yaddaşı, şüur tərbiyəsi* geniş tarixi və coğrafi kontekstdə davam etdirilib.

Y.Qarayev “*Qərbin iki dastanında türk*” əsərini mürəkkəb, şərtiylə, rəmzlə, tarixi-siyasi simvolla yazılmış əsər adlandırıb, “*müqəddimə*”, “*izahlar*” və “*lüğət*”in (O.Bayramova) isə böyük əməyin məhsulu olduğunu bildirib.

Ə.Hüseynzadə adı şərti olan bu əsərində “Şərqlə Qərbin, xaçla ayparanın, ərəblə katoliklərin, islamla səlibin, xristianlığın tarixində türkün mövqeyini, obrazını, taleyini izləmişdir” [1, s.324].

Professor Y.Qarayev “*Qərbin iki dastanında türk*” əsərinin poetikasına bunları aid edib: “Demək istəyirik ki, kitabdakı müqəddimə və şərhlər ənənəvi standartdan kənara çıxır. Onlar elmi əsərdəki hadisə, fakt və rəqəmlərə tarixi təfsirlər deyil, *bədii-sənədli əsərin poetikasına* nəzəri şərhdir, sənətkarlığa, simvola verilən tənqidi-filoloji açar və açmalardır. Belə simvolik mətnə Əli bəy özü də işarə edir və tərtibçinin kommentariya üsulunu əvvəlcədən bəraətləndirmiş olur: “Səlib yürüşləri o növü hadisatdandır ki, əkmış olduğu müxasimə və münafərat toxumlarının izlərini indi də görməmək mümkün deyil. Şübhəsiz, dəqiq, əsaslı elmi ehtimalla yanaşı, bəzən müəllifin qanadlı, romantik təxəyyül və fantaziyası da burada iştirak edir. Konkret bədii dastandakı motiv, ad və süjetlərin həmin paralellərə bu dərəcədə ardıcıl, bitkin, sistemli imkan yaratması həm də romantik ehtimalların köməyi ilə mümkün olmuşdur” [8, s.324].

“*Kökünə və bütövlüyünə bağlanan yaddaş – Əli bəy Hüseynzadə*” məqaləsində Y.Qarayev obrazlı olaraq yazıb: “Əli bəy Azərbaycanda yox, bütün türklük miqyasında qövmü özünüdərkən, istiqlal düşüncəsinin təkcə rəssamı deyil, həm də memarıdır” [7, s.266].

Bu da düşündürücü tezisdir: “Məhz bu mənada nəinki Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Nəriman Nərimanov, üstəlik? Ziya Göyaly və Kamal Atatürk də Əli bəy Hüseynzadədən başlayır” [7, s.266].

Azərbaycan milli ideologiyasının adı Əli bəy Hüseynzadə ilə bağlıdır, sonra keçidləri Qafqaz, Orta Asiya, Anadoludur, ehtiva olunduğu mənəviyyat – elm, sənət, fəlsəfə, sosiologiyadır... Ədəbiyyatdır! Gözəl deyilibdir: “Üç təmələ – qırmızı, mavi və yaşıl sütuna söykənən körpünün üzərində və bu üç rəngin işığı altında biz bu gün də sabaha, irəliyə, mənzil başına yol axtarıq” [7, s.273].

Müəllif *Əli bəy Hüseynzadə Turan* – dedikdə, vahid mənəvi məkanı, bütün türklər üçün mənəvi Vətəni nəzərdə tutub. “Bu Vətənin ərazisi – vahid İslam idi, vahid türk kulturu, dili və mənəviyyatı idi” [7, s.274].

Y.Qarayev Ə.Hüseynzadənin “*Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir*” əsərinə uyğun olaraq “Əli bəy kimdir və onun “türk” anlamı nələrdən ibarətdir?” paralelində konkret suallara cavab vermişdir.

Ə.Hüseynzadənin “türklük tarixində hadisə” hesab edilən “*Məktubi məxsus*” əsərində *türkün adı, dili, tarixi, coğrafiyasına* münasibət bildirilib. Alimə görə, Azərbaycanın *dil (lingvistik) və tarixi-coğrafi xəritəsi* Cəlil Məmmədquluzadə, *türk dünyasındakı xəritəsi* isə Əli bəy Hüseynzadənin əsərlərində verilib.

Y.Qarayev yazır ki, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində “*Qərb-Şərq*” sintezini Mirzə Fətəli Axundzadə başlayıb, Əli bəy Hüseynzadə davam etdiribdir. Əli bəy öz kökü üstündə dayanmağın tərəfdarı olub: “Əgər bir türk milli, ədəbi, mədəni “mən”ini itirib fransızlaşarsa, bu, türk kulturunun yox, fransız mədəniyyətinin tərəqqisi deməkdir. Biz “Avropa sivilizasiyası” qazanında və mədəsində qaynamaq və həzm olunmaq üçün yox, onlardan da bəhrələnilib, milli baxımdan gerçəkləşmək, özümüzü təsdiq etmək üçün Qərbə açıq oluruq”, – deyə Əli bəyin fikrini Y.Qarayev modelizə edibdir [7, s.276].

Ə.Hüseynzadə “*Siyasəti-fürusət*” və “*Füyuzat*”ı tariximizə irs qoyub. O, hesab edib ki, insanlıqda “nicat məhəbbətdədir”. Bunun sirri hürriyyətdə, “ədaləti-kamilə”dədir. Əli bəy “qırmızı qaranlıqlar”ı, “terror alovları”nı pisləyib, “yaşıl işıqlara” üz tutub. “Qırmızı qaranlıq” – inqilab, “yaşıl işıqlar” maarif, zəka, ağıl demək idi. O, *Turanı “yaşıl perspektivdə” görmək istəyibdir*. Bunun üçün “*pantürkizm*”, “*panislamizm*” uydurmaq yox, mədəniyyət, elm, sənət mənasında bədii, estetik, mənəvi məkan lazımdır. İslam-türk tərəqqi edərsə, içində *Memaliki Osmanıyyə* də bir behişt qismində olar.

Y.Qarayev qeyd edir ki, 90 il sükut etmiş “*Siyasəti-fürusət*” buzu Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi Ofelya Bayramlının şəxsində işıq üzə görmüş kitabla sınıbdır.

Y.Qarayev müqayisə edib, paralellər aparıb, tarixi keçmişin ənənələrinə və müasirliyə, varisliyin davamına varıb: “*Siyasəti-fürusət*”lə “*Qutadqu-bilik*” arasında bağlar arayıb. Yəni

“Siyasəti-fürusət” – “*At minmək siyasəti*” ilə “Qutadqu-bilik” – “*Xoşbəxtlik və siyasət biliyi*” arasındakı bağı tapmaq istəyib. Bu bağ “*at*” *kultudur*. “Hələ XI əsrdən Şərqdə ədəbiyyat “xoşbəxtlik və siyasət” biliyini xalqa öyrətməyə başlamışdır və “Siyasəti-fürusət” bu tarixdə son böyük səhifələrdən birini təşkil edir” [7, s.281].

Alim davam edir: “*Qutadqu-bilik*” *türk xalqlarının tarixində hələ “atlı həyat” (köçəri!) tərzü dövrünün abidəsi* idi. “Siyasəti-fürusət”də də – şərti mövzu və əsas metafora – “*at*” və “*atlı*” *obrazıdır*. Dünyada son böyük köçəri xalq türklərdir və onların çoxəsrlik “atlı” (azad, sərbəst, qanadlı!) həyat tərzinə və ənənəsinə qarşı çevrilmiş ən müasir, çağdaş “quyruq və at siyasətinə Əli bəy biganə qala bilməzdi” [8, s.281]. Kitabda hadisələr miqyaslı tarixi və coğrafi məkanlarla əhatə olunub, hamısı Cənubi Azərbaycanla kəşibdir. Hadisələr xalis milli hərəkət və inqilab səciyyəli, – “*Şərq hadisələri*” olub, Ə.Hüseynzadə bolşevizmə yox, Səttarxana inanıb. Tarixən qonşu xalqlar arasında münasibətlərdən danışarkən Ə.Hüseynzadə Qafqazda qədim fars mədəniyyətini İranın şahpərəst, şovinist hakim ideologiyasından, rus demokratik ədəbi-ictimai fikrini isə hərbi bürokratik rus çar üsul-idarəsindən və müstəmləkəçi rus çar şüurundan fərqləndirmişdir” [7, s.282].

Ə.Hüseynzadənin məntiqi mühakimələrindən çıxış edən Y.Qarayev göstərir ki, *imperiyalar “quyruğunu”* Qafqazdan çəkmir, onun quyruğu isə vulqar erməni şovinizmidir. Alim XX əsrin bədii-fəlsəfi və publisist düşüncəsi boyunca “dəlillər”, “artıqlar”, “xırdalar”, “ölülər” təsnifatına bir “*quyruqlar*” çeşidini də əlavə edib, – bu həm “Füyuzat”dan, həm də “Molla Nəsrəddin”dən keçib.

Y.Qarayevin bir fikri də mənalı və obrazlıdır: “Ta 17-ci ilə qədər *Puruşkeviçin atının quyruğu* hələ rus bolşevizminin də başının üstündə idi. Amma o vaxt ki, bolşevizmin özü bu atın üstünə qalxır, Şərqə və türkə qarşı eyni “*quyruq siyasəti*” yenə davam edir. Bir fərqlə ki, *at “siyasəti”* artıq “Duma”da yox, “Ali Sovet”də, “Plenum”da, “Politbüro”da davam edir. At dəyişir, quyruq dəyişmir, yaxud atlı dəyişir, at özü dəyişmir. Və Əli bəy də həyəcan təbili çalır, haray qaldırır ki, “Atı quyruğu ilə birlikdə” dəyişmək lazımdır” [7, s.284].

Birlik, milli vəhdət idealını isə Şəhriyardan əvvəl Əli bəy Hüseynzadə təsdiq edibdir.

Y.Qarayev “Kökünə və bütövlüyünə bağlanan yaddaş – Əli bəy Hüseynzadə” adlı məqaləsində “*at*” *kultu* ilə çoxobrazlı fikirlər – həqiqi və məcazi qavrayışlar ifadə edib. O bu əsərində daha çox yazıçı-ideoloq kimi çıxış edib. Onu “erməni məsələsi” ömrü boyu düşündürüb və təhlillər verib. Onlar Əli bəyə, “Füyuzat”a çamurlar atıblar. Belə təhlillər 1905-1918, 1937, 1948-1952, 1988-95-ci illərdən də keçib...

Nəticə / Conclusion

Ə.Hüseynzadə ermənilərlə bağlı məqalələrində “millətlə” insaniliyi, bəşəriyyəti ayırmayıb. Yazılarından biri belə adlanıb: “*Milliyyət və insaniliyyət*”. O, “*erməniçiliyi*” anomaliya hesab edib, “*müsləmansayağılığı*”, “*türksayağılığı*” da eybəcərlik sayıb. İttihad və ittifaqa çağırışlar edib. Onun ermənilərə etdiyi çağırışları – monoloqları tragikdir. Əli bəy nıcatın bu üç qüvvədə olduğunu xatırladı, millətlərə çağırışlar bulub. Alim “*Maarif, ittihad və hürriyyət*”də – “*nicat məhəbbətdədir*”, – deyib. *Əli bəy Hüseynzadə ünvanı, tərcümeyi-halı* islamın yaddaşına, türklüyün tarixinə çevrilən ömürdür.

Ədəbiyyat / References

1. Hüseynzadə, Ə. “Füyuzat”, 1906, № 6
2. Hüseynzadə, Ə. Azərbaycanda düşüncülərim // “Hilal-Əhmər” qəzeti, 24 iyul 1918.
3. Hüseynzadə, Ə. Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası // “Füyuzat”, 1907, №24.
4. Hüseynzadə, Ə. Məcnun və Leylayi-İslam // “Füyuzat”, 1907, № 17.
5. Hüseynzadə, Ə. Panislamizm məsələsi və ermənilər // “Təzə həyat”, 1907, № 20-22.
6. Hüseynzadə, Ə. Siyasəti-fürusət. – Bakı: Elm, 1994, – 236 s.

7. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V cild. – Bakı: Elm, 2016, – 728 s.
8. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. IV cild. – Bakı: Elm, 2016, – 776 s.

Мыслитель идеи и концепции, литературы и идеологии (Яшар Гараев об Али беке Гусейнзаде)

Ализаде Аскерли

Доктор филологических наук, доцент

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: alizade.asgerli@gmail.com

Резюме. В этом году исполняется 140 лет со дня рождения Али бека Гусейнзаде, мыслителя идей и концепций, литературы и идеологии. Член-корреспондент НАНА, заслуженный деятель науки, профессор Яшар Гараев высказал много мнений об Али беке Гусейнзаде, написал о нем 3 аналитические статьи: “Наследие и наследники Али бека Гусейнзаде”, “Тюрк в четырех эпосах. Восток и Али бек Гусейнзаде” и “Али бек Гусейнзаде – Память, связанная своим корнем и целостностью”. Последняя статья представляет собой улучшенный образ предыдущих. Яшар Гараев назвал Али-бека Гусейнзаде художником и архитектором национального самосознания и мысли независимости всего турецкого народа. А.Гусейнзаде высказал теоретико-методологические представления о тюрке, тюркизме, его названии, языке, истории и географии. В связи с этим Яшар Гараев приписал первую лингвистическую и историко-географическую карту Азербайджана Джалилу Мамедгулузаде, а лингвистическую и историко-географическую карту тюрков – Али беку Гусейнзаде. “Сиясати-фирусат” был шедевром (“Шахнаме” – Я.Г.) А.Гусейнзаде, “Дед тюркизма”. Книгу подготовила к изданию доктор философии Офелия Байрамлы. Статью о книге Я.Гараев написал в 1996 году. В четырех книгах А.Гусейнзаде показаны эпос, история и география, корни и истоки тюрка и тюркизма. Я.Гараев назвал произведение “Тюрк в двух эпосах Запада” произведением, написанным с использованием исторических и политических символов. Труд и биография Али бека Гусейнзаде – это жизнь, ставшая памятью ислама и историей тюркизма. В статье уточняется понятие теоретико-идеологического воззрения и мысли Я.Гараева, его идейно-содержательные и частично художественные (изобразительные) особенности.

Ключевые слова: Али бек Гусейнзаде, идеологии, “Сиясати-фирусат”, Яшар Гараев